

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ԿԼԵՈՊԱՏՐԱ ՍԱՐԱՖՅԱՆԻ «ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ» ԴԱՍԱԳԻՐԸ (1788 Թ.) *

ՀՏԴ 82.09

10.52063/25792652-2022.3.14-157

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼԵՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան

գրականության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

kristine.melqumyan.83@mail.ru

Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես Պետերբուրգի հայկական տպարանի հայերենի դասագրքերով շարունակվեցին 16-րդ դարից սկզբնավորված հայերեն տպագիր դասագրքերի կազմման սկզբունքները: Ըստ այդ սկզբունքների՝ ներկայացվում էր հայոց այբուբենը տարբեր տառատեսակներով և յուրաքանչյուր տառի անվանմամբ ու արտասանությամբ: Ինչպես նախորդ համառոտ դասագրքեր-ինքնուսույցներում, այստեղ ևս քերականական կանոններ չկան: Ընթերցողը լեզուն գործնական ձևով պետք է սովորեր ընթերցանության համար նախատեսված բաժնում դրված կրոնական և գրական տեքստերից:

Հոդվածում խնդիր է դրված վեր հանել այս դասագրքի՝ գրականության հետ կապված շերտը, որն արտահայտվում է գեղարվեստական գրականությանը առավել բնորոշ բառերի կիրառմամբ, ինչպես նաև գրքի վերջում որպես «Չրուցարան» բերված բաժնի երկխոսություններում:

Հոդվածը գրված է վերլուծական, պատմական և համեմատական մեթոդների կիրառմամբ:

Դասագիրքը նաև այն յուրահատկությունն ունի, որ երկլեզվյան է, ինչպես նաև նրանում կրոնախրատական տեքստերից բացի տեղ են գտել հասարակական վերափոխմանն ուղղված գաղափարներ, որոնք արտահայտվել են եկատերիսյան ժամանակաշրջանի լուսավորական միապետության ըմբռնումների շրջանակում:

Հոդվածում հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ այս դասագիրքը ոչ թե ընդհանրապես ուսումնական ձեռնարկ է, այլ գրված է ժամանակի կենդանի կյանքի լեզվական իրողությունների հաշվառմամբ:

Հիմնաբառեր՝ Հայ-ռուսերեն գրուցարան, Պետերբուրգի հայկական տպարան, դասագիրք, լուսավորական միապետություն, Սովսես Սառաֆյան, Գրիգոր Խալիլարյան, այբուբեն, երկլեզու դասագիրք, Տերունական աղոթք:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.08.2022թ., գրախոսվել՝ 20.09.2022թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.10.2022թ.:

Նախաբան

16-19-րդ դարերի Այբբենարանների և հայերենի ինքնուսույցների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք չի կարելի դպրոցական դասագրքեր համարել այս իմաստով, որովհետև այն ժամանակ չկային դպրոցներ այժմյան ըմբռնմամբ:

Դրանք կարելի է համարել ավելի շատ հայերենի համառոտ ինքնուսույցներ, որոնք նվազագույն գիտելիք էին տալիս կարդալու և քերականության ընդհանուր կանոնների վերաբերյալ:

Այս դասագիրք-ծեռնարկներում ներկայացվում է ժամանակի գրական խոսակցական հայերենը, որով այդ հրատարակությունները կարևորվում են ոչ միայն մանկավարժության պատմության, այլև հայոց լեզվի պատմության և բարբառային ձևերի ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Նման գործերը վերջում որպես ընթերցարան ունեն տարբեր փոքր տեքստեր, որոնք հիմնականում կրոնական բնույթի են և սկսվում են «Հայր Մեր»-ով, այնուհետև՝ «Հավատո հանգանակ»-ով, և հետո գալիս են տարբեր նույնաբնույթ փոքր գործեր: Հաճախ հանդիպում են շարականներ:

Առավել ընդարձակ ձեռնարկներում կան նաև դասեր, որոնցում բնորոշվում են գրական ժանրերը, ուստի այս ձեռնարկ-դասագրքերը դառնում են հայ գրականության բնագրերի տպագրության առաջին օրինակները, իսկ գրականության տարբեր հարցերի բնորոշումները, կարծում ենք, որոշակի հետաքրքրություն կունենան հայ գրականության պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից:

«Բանալի գիտություն» դասագիրքը XVII-XVIII դարերի տպագիր հայերեն ինքնուսույցների համատեքստում

Ժամանակի ընթացքում նման ձեռնարկները դառնում են երկլեզվյան՝ հայերեն և այն երկրի լեզվով, որտեղ տպագրվել են, ինչպես օրինակ հայերեն-գերմաներեն և հակառակը՝ «Հայնակ եւ Նեմեցնակ», որը լույս է տեսել 1788 թ.-ին Տրիեստում՝ Տրանսիլվանիայի հայերի համար:

Հայերեն-գերմաներեն երկլեզվյան այս դասագրքում հայոց այբուբենի յուրաքանչյուր տառ ներկայացված է գերմաներեն համարժեքով:

Դասագիրքն ունի նաև ընթերցարան, որտեղ տեղ են գտել բարոյական տարբեր խրատներ, ինչպես օրինակ՝

Հանապազ ջանա աղէկ բան սորվելու,

Փախիր ամէն խոտձած բաներու,

Աստծոյ աչքը զամէն բանը կի տեսնու,

Հնազանդ Էդիր սիրելի ծընողացդ (Հայնակ եւ Նեմեցնակ

16):

Հաջորդը մեղվին որպես օրինակ բերող չափածո խրատ է (Հայնակ եւ Նեմեցնակ 20): Գրքի վերջում, որպես ընթերցանության ավելի ծավալուն միավորներ, բերված են Տերունական աղոթքը, «Ողջոյն Զեզ Մարիամ» Հավատո հանգանակը և մի շարք հատվածներ եկեղեցական արարողություններից:

Նույն թվականին Պետերբուրգում է լույս տեսնում հայերեն-ռուսերեն առաջին դասագիրքը, որը ևս նման կառուցվածք ունի:

Մինչ այդ Պետերբուրգում 1781 թ.-ին լույս էր տեսել «Տետրակ Այբբենական Արարեալ յուսումն դեռահաս տղայոց» դասագիրքը բացառապես հայերենի հիմքի վրա: Խորհրդանշական է, որ Պետերբուրգում Գրիգոր Խալոթարյանի կողմից սկզբնավորված հայկական տպագրության առաջին հրատարակությունը հայոց լեզվի այս դասագիրքն էր՝ նույն Խալոթարյանի միջոցներով տպագրված:

Հայերեն դասագրքերի հրատարակության՝ նախորդող շրջանից եկող ավանդույթով նախ ներկայացվում է հայոց այբուբենը մի քանի տարատեսակներով, ապա բերվում են միավանկ, երկվանկ, եռավանկ, քառավանկ և հինգ վանկ ունեցող բառախմբեր այբբենական հերթականությամբ:

Գրքի վերջում նշվում են Հայոց Այբուբենի տառերից յուրաքանչյուրի թվային համարժեքները (Տետրակ Այբբենական 31-32):

1788թ. հրատարակությունը՝ «Գիրք, որ կոչի բանալի գիտութեան», Նախորդի անհամեմատ ծավալուն և հայ-ռուսերեն տարբերակն է: Գիտություն բառը բերված է ոչ այսօրվա իմաստով, այլ որպես իմացություն, ինչպես որ զուգահեռ ռուսերեն տիտղոսաթերթում է գրված **«Ключ познания»**:

Ընդհանրապես հարկավոր է ասել, որ այս գրքում շատ բառերի և արտահայտությունների իմաստները ճշտվում են ռուսերենի միջոցով:

Գրքի կառուցվածքի մասին տիտղոսաթերթում ասվում է. «Ունի սա ընդ իր մասնաւոր Այբբենարան, մասնաւոր բառարան և ըսկզբունք քաղաքական ուսմանց»: Այն կազմված է հետևյալ չորս բաժիններից.

1. **Այբբենարան**
2. **Հայ-ռուսերեն բառարան**
3. **Հայ-ռուսերեն գրուցարան**
4. **«Սկզբունք քաղաքական ուսմանց»**, որը այսօրվա իմաստով նշանակում է քաղաքավարության կամ վարվեցողության կանոններ, ինչպես ռուսերեն տարբերակում է ասվում. **«Правила из нравоучения»**:

Հայերենին զուգահեռ բերված է ռուսերենը և հակառակը: Այս սկզբունքը այնքան մեխանիկաբար է պահված, որ հենց առաջին միավորում անիմաստության է հասնում: Այն կոչվում է «Այբուբենք բոլոր գրոց հայոց և ըռուսաց» (Սարաֆեան 5): Ըստ Այբբենական հերթականության՝ իրար կից բերվում են հայերենի և ռուսերենի այբուբենները. տարբեր հնչյուններ պարունակող տառերը իրար կողք են հայտնվել:

Օրինակ՝ 11-րդ տառը հայերենում՝ Ի, ռուսերենում՝ К:

13-րդը՝ հայերենում՝ Խ, ռուսերենում՝ М:

19-րդը՝ հայերենում՝ Ծ, ռուսերենում՝ Т:

Եվ այսպես շարունակ:

Երկրորդ սյան մեջ, ինչպես խորագրում է ասվում՝ «Աստ հետևի ռուսաց Այբբենն ընդ հայոց», արդեն հայերենի համարժեք տառերն են ռուսերենում:

Հետո գալիս է ռուսերեն այբուբենը հայոց համարժեքներով. «Աստ հետևի անուանք տառից՝ ռուսաց ընդ հայոց»՝ չորս սյուն. հայերեն՝ մեծատառ և փոքրատառ, ապա՝ ռուսերեն տառերով հայերեն հնչողությունը, ինչպես օրինակ.

Բեն Бень և ռուսերեն 6 տառը (Սարաֆեան 7):

Կից, նույն սկզբունքով, ռուսերենից հայերեն բերվում է ռուսերեն մեծատառ-փոքրատառ, ապա ռուսերեն տառի անվանումը հայերեն գրված.

Ազ

Բուկի

Հաջորդ բաժինը ներկայացնում է մինչ այդ եղած հայերենի համառոտ ինքնուսույցների նման՝ Նախ միավանկ բառերը՝ զուգահեռ ռուսերեն տառադարձմամբ, ապա՝ երկվանկ, եռավանկ.

Երկվանկ

Աբգար

Եռավանկ

Աբրահամ

Ամբակում

Պատահական չէ, որ առաջին բառերը Աստվածաշնչից են: Գրքում մեծ թիվ են կազմում Աստվածաշնչից և եկեղեցական գրականությունից բերված բառերը:

Առավելագույնը բերվում են վեցվանկանի բառեր:

Վեց վանկ ունեցողները արհեստական կազմությամբ են և ավարտվում են հոգևակիակերտ աց-ով.

աշխատողականաց

բարեխօսականաց

Նույն ձևով հակառակը՝ ռուսերեն՝ միավանկ թարգմանությունից սկսած: Այս հաջորդում է հայերեն-ռուսերեն բառարանը՝ հետևյալ սկզբունքով.

հայերեն բառը, ռուսերեն տառադարձությունը և ռուսերեն իմաստը.

Ազահ Ага алчный

ագռաւ agrav vorona

Բառարանի բառապաշարը ունի երկու գլխավոր շերտ՝

- Աստվածաշնչից
- կրոնա-եկեղեցական

Այս նույն բառապաշարը ներկայացված է որպես ռուսերենից հայերեն բառարան՝ հետևյալ կառուցվածքով. ռուսերեն բառ, հայերեն տառադարձություն, հայերեն իմաստ:

137-րդ էջում նշվում են գինիների մի քանի տեսակները: Ըստ գինիների պարտաստման վայրերի՝ նաև հետաքրքիր է, թե այդ ժամանակ տարբեր երկրների անվանումներ ինչպես են հնչել հայերենում.

իտալիանու գինի

սպանիոլու

ֆրանցուզի

Այս գալիս են գրուցարաններում հանդիպող խոսակցությունների շարքերը, ինչպես Շրյոդերի մոտ (Շրյոդեր Յոհան Արամեան լեզուին գանձ): Միայն այնտեղ Նոր Ջուդայի բարբառով են երկխոսությունները:

Սարաֆյանի կազմած դասագրքում առաջին խոսակցությունը նվիրված է դպրոցին, երկրորդը՝ ճաշելուն, երրորդը՝ ուսուցչի և աշակերտի խոսակցությանը:

«Սկզբունք քաղաքական ուսմանց» բաժնում դաստիարակչական բնույթի մտքերը կապվում են իրար: Առաջինում ասվում է. «Ամենայն երեխայ ծնանի առանց ուսման» (Սարաֆեան 257): Այսինքն՝ բոլոր երեխաները ծնվում են ելակետային հավասար հնարավորություններով:

Երկրորդում ասվում է. «Պարտականութիւն է ծնողաց հուսումն տալ ըզգաւակունս իւրեանց»: Այստեղ շեշտվում է, որ երեխաներին չպետք է գրկել ուսում ստանալու հնարավորությունից:

Բարոյախրատական է 13-րդ պատմերը. «Յամենայն հասակի քում պատուեա ըզձնօղսդ»:

Բավականին արդիական է 23-րդ խրատը. «Այր իմաստուն յամենայն ժամ կարող է գտանել յաշխատանս» (Իմաստուն այրը ամեն ժամ՝ ցանկացած պահի, կարող է աշխատանք գտնել):

Կրոնաբարոյական խրատներին հաջորդում են օրենքի գերակայության հետ կապված իրավական բնույթի պատմերներ, որոնք գետնոված են «Խոկմունք Սինեացոց (չինացիների) յաղագս խղճմտանաց արտադրութիւն»: Ռուսերենում այն ձևակերպված է այսպես. «Китайские мысли о совети» (Սարաֆեան 276): Այս բաժնի մտքերն ու պատմերները վերաբերում են արդարությանը, մարդկային իրավունքներին: Նկատի ունենալով արտահայտված այդ մտքերը՝ Կ. Գրիգորյանն այն տեսակետն է հայտնում, որ Կ. Սարաֆյանը եղել է լուսավորյալ միապետության կողմնակիցը, և որ լուսավորական գաղափարները նրան են փոխանցվել իր հորից՝ վաճառական և XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման ճանաչված գործիչ Մովսես Սարաֆյանի կողմից (Григорян 100-103):

Ինչպես նշեցինք, գրքի հեղինակն է հայ ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ Մովսես Սարաֆյանի դուստրը՝ Մարիամ կամ Կլեոպատրա Սարաֆյանը: Նա Կլեոպատրա անունով է վերանվանվել Եկատերինա Երկրորդի կողմից իր գեղեցկության համար:

Պետերբուրգի Սմոլենսկյան հայկական գերեզմանոցում պահպանվել են Մովսես և Կլեոպատրա Սարաֆյանների մահարձանները հայերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Մովսես Սարաֆյանի տապանագրի չափածո արձանագրության մեջ ասվում է.

**Սա էր հմուտ վաճառական,
Յոյժ սիրեցեալ ի մէջ մարդկան** (Դիվան հայ վիմագրության
82):

Մարիամ Սարաֆյանի տապանաքարը կազմված է 28 տողից: Նրա գեղեցկությունը և մտավոր արժանիքները դրվատող տողերում ասվում է.

**Այս է շիրիմ ազնիւ մարմնոյ,
Մարիամայ ջընաղ տիկնոյ,
Սիրող ուսման եւ հանճարոյ**

Եւ շարադրիչ մի բառ գրոյ (Դիվան հայ վիմագրության 85):

Առաջին երկու տողերով ակնարկվում է նրա գեղեցկությունը:

Տապանաքարի արձանագրությունից տեղեկանում ենք նաև, որ Եկատերինա կայսրուհին է պատվիրել, որ Մարիամ անունը իր գեղեցկության համար փոխարինի Կլեոպատրայով: Ինչպես արձանագրությունում է ասվում՝

**Սա սիրեցաւ ի Թագուհւոյ,
Եկատերինէ մեծ Կայսրուհւոյ,
Յորմէ էառ անուն պատուոյ,
Կղեօպատրա գեղեցկուհւոյ:**

Եզրակացություն

«Բանալի գիտութեան» դասագիրքն է ընկած հայ-ռուսերեն երկլեզվյան այն ինքնուսույցների հիմքում, որոնք 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին կեսին հրատարակվեցին Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Աստրախանում:

Այս դասագիրքը նաև այն յուրահատկությունն ունի, որ կրոնախրատական տեքստերից բացի տեղ են գտել հասարակական վերափոխմանն ուղղված գաղափարները, որոնք արտահայտվել են եկատերինյան ժամանակաշրջանի լուսավորական միապետության ըմբռնումների շրջանակում:

Այն միաժամանակ ցույց է տալիս, թե ռուսերենի նվազագույն ինչ բառապաշար է հարկավոր եղել Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի և հատկապես Պետերբուրգի հայության համար ամենօրյա կյանքի տարբեր հարաբերություններում կիրառելու նպատակով՝ պատկերացում տալով ժամանակի առօրեականության մասին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Դիվան հայ վիմագրության*, Պրակ VIII, Ռուսաստանի Դաշնություն, աշխտ. Գրիգոր Գրիգորյանի, Երևան, 1999:
2. *Հայնակ եւ Նեմեցնակ Այբուբենի թուղթ*, Թրեստ, 1788:
3. Շրյոդեր Յոհան. *Արամեան լեզուին գանձ*. Ամստերդամ, 1711:
4. Սարաֆեան, Կղեօպատրա. *Բանալի գիտութեան*, Սանկտ Պետերբուրգ, 1788:
5. *Տետրակ Այբբենական*. Սանկտ Պետերբուրգ, 1781:
6. Григорян, Камсар Нерсесович. *Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений (X-начало XXвв.)*, Ереван, 1974.

WORKS CITED

1. Divan hay vimagrutyayn, Prak VIII, Rusastani Dashnutyun, ashxt. Grigor Grigoryani, Erevan, [Corpus Inscriptionum Armenicarum, Liber VIII, Yerevan] 1999. (bilingual Armenian-Russian).

2. Grigorjan Kamsar Nerses, *Iz istorii rusko-armyankih literaturnyh i kulturnyh odnoshenij (X-nachalo XXvv.)*, Erevan, [From the history of Russian-Armenian Literary and Cultural Relations (X-beginning of XX centuries), Yerevan] 1974. (in Russian).
3. Haynak ev Nemechnak Aybubeni tught, Tghest, [Armenian and German Alphabet Paper, Tghest] 1788. (bilingual Armenian-German).
4. Sarafean Kgheopatra, *Girq vor kochi banali gitowtean*, Sankt Peterburg, [The Book Called the Key of Knowledge, St. Peterburg] 1788. (bilingual Armenian-Russian).
5. Tetrak Aybbenakan, Sankt Peterburg, [Reading Primer, St. Peterburg] 1781. (bilingual Armenian-Russian).
6. Yohan Shryoder, *Aramean lezowin gandz*, Amsterdam, [Thesaurus linguae Armenicae, Amsterdam] 1711. (in German).

**KLEOPATRA SARAFYAN'S TEXTBOOK
«THE BOOK CALLED THE KEY KNOWLEDGE» (1788)**

KRISTINE MELKUMYAN

*NAS RA Institute of Literature after M. Abegyan, Ph.D. Student,
Yerevan, The Republic of Armenia*

The purpose of this article is to reveal the way the principles of Armenian printed textbooks originating in the 16th century, were continued with the Armenian textbooks of the Petersburg Armenian printing house. According to these principles, the Armenian alphabet was presented in different fonts and with the name and pronunciation of each letter. As with the previous short textbooks, there are no grammar rules. The reader had to learn the language in a practical way from religious and literary texts in the reading section.

The article is aimed to highlight the literature-related layer of this textbook, which is expressed by the use of words most typical of fiction, as well as in the dialogues of the section called "Conversation" at the end of the book.

The article is written by using analytical, historical and comparative methods.

The uniqueness of the textbook analyzed also lies in the fact of being bilingual, as well as, in addition to religious texts, it also contains ideas aimed at social transformations, which were expressed within the framework of ideas about the Enlightenment monarchy of the Enlightenment era.

In the article, we come to the conclusion that this textbook is not an educational manual at all, but is written taking into account the linguistic realities of the living life of the time.

Key words: *Armenian-Russian manual, Petersburg Armenian printing house, monarchy of Enlightenment period, Movses Sarafyan, Grigor Khaldaryan, alphabet, bilingual textbook, The Lord's Prayer.*

**УЧЕБНИК КЛЕОПАТРЫ САРАФЯН
«КНИГА, ПРИЗЫВАЮЩАЯ К КЛЮЧЕВОЙ НАУКЕ» (1788г.)**

КРИСТИНЕ МЕЛКУМЯН

*младший научный сотрудник
Института литературы имени М.Абегамян
НАН РА,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – показать, как принципы армянских печатных учебников, берущих начало в XVI веке, были продолжены и воплощены в армянских учебниках Петербургской армянской типографии. Согласно этим принципам, армянский алфавит был представлен разными шрифтами и с названием и произношением каждой буквы. Как и в предыдущих кратких учебниках, здесь нет правил грамматики. Читатель должен был выучить язык на практике по религиозным и литературным текстам, представленным в разделе для чтения.

Задачей статьи является выделение литературоведческого пласта данного учебника, который выражается в использовании слов, наиболее характерных для художественной литературы, а также в диалогах раздела под названием «Беседа», помещенных в конце книги.

Статья написана с использованием аналитического, исторического и сравнительного методов.

Отмечается, что уникальность данного учебника заключается в том, что он двуязычен, а также, помимо религиозных текстов, содержит также идеи, направленные на социальные преобразования, которые были выражены в рамках представлений о монархии эпохи Просвещения.

В статье мы приходим к выводу о том, что данный учебник вовсе не является учебным пособием, а написан с учетом языковых реалий живой жизни того времени.

Ключевые слова: *армяно-русский разговорник, Петербургская армянская типография, просвещенная монархия, Мовсес Сарафян, Григор Халдарян, алфавит билингвальный учебник, молитва Господня.*